

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)«1918/1919»:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немалу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблема радянського режиму на території України після її швидкого захоплення викликала інтерес ще в період громадянської війни. Спочатку намагалися відповісти активні учасники досліджуваних подій та їх сучасники – Ф. Анулов,

В. Антонов-Овсієнко, Ю. Тютюнник [1; 2; 8]. Пізніше аналітичні праці з'являлися у представників різних ворогуючих таборів. Часто автори навіть не приховували прагнення відшукати аргументи для пояснення програшу своєї сторони, чим викликали певні сумніви в об'єктивності тлумачення наведеного матеріалу та пояснень.

Ми намагалися дослідити (у досить обмежених кордонах) причини швидкого падіння популярності другого радянського українського уряду Х. Раковського серед українського загалу та висвітлити методи й шляхи, за допомогою яких представники комуністичної владної верхівки прагнули зупинити хвилю повстанського руху, що розгорнувся в Україні вже з початком весни 1919 р.

Ріст антибільшовицьких настроїв серед українських повстанців і активність спротиву наростаючому тиску з боку уряду під головуванням Х. Раковського спричинили кроки щодо зміцнення репресивного апарату. Значну роль у досліджуваних подіях відіграла, зокрема, й Дніпровська військова флотилія, яку почали створювати відповідно до наказу В. Антонова-Овсієнка від 12 березня 1919 р. та рішення Реввійськради Українського фронту [18, 5–23]. Станом на 21 березня 1919 р. до її складу входили: 1-ша бригада – «Шарлота» та броньовані катери № 1–5; 2-га бригада – «Кур'єр», «Аполлон», «Самуїл»; 3-тя бригада – «Арнольд», «Вірний», «Адмірал». Наприкінці березня у складі флотилії налічувалося 19 бойових (канонерки та бронекатери) і допоміжних суден. Канонерські судна, або бронепароплави, були зазвичай переобладнані пароплавами, конфіскованими в київських власників, на які ставили озброєння: 1–2 гармати калібру 37–152 мм (на носі та кормі) та близько 6 кулеметів різних систем, здійснювали нескладне бронювання металевими листами або й зовсім кустарне – зі звичайних дощок, екіпажі бронепароплавів налічували від 40 до 50 осіб. Бронекатери залишилися з часів існування Російської імперії, озброювалися одним кулеметом «максим», розміщеним у спеціальній башті, що оберталася, екіпаж складався із 7 осіб [5].

Натомість події розгорталися в неочікуваному напрямі: у телеграмі від 7 квітня 1919 р. наркомвоєн М. Подвойський гордо повідомляв про взяття Одеси [12, 28–36]. Сучасні дослідники вказують на те, що хоча з групи військ харківського напрямку ще 22 березня 1919 р. й була виділена ударна група для ведення бойових дій на одеському напрямі, але бої під Києвом проти військ УНР змусили В. Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня України майже всі боєздатні частини. Тому виконувати завдання щодо захоплення Одеси довелося фактично самому отаманові Н. Григор'єву (тоді комбригу 1-ї Задніпровської бригади Червоної армії). Для підтримки повстанської бригади можна було задіяти лише два радянські полки. Структура Задніпровської бригади на час взяття Одеси мала такий вигляд: 1-й Верблюзький полк налічував 3893 бійці; 2-й Херсонський полк налічував близько 4 тис. бійців; 3-й Таврійський полк налічував понад 3 тис. бійців; 1-й Вознесенський піхотний полк налічував 450 бійців; 15-й український радянський полк; артдивізіон і вантажно-панцирна команда [3, 68].

Ми можемо зауважити, що навіть за таких складних умов Н. Григор'єв не завжди з ентузіазмом приймав до лав своєї бригади всіх охочих. Зокрема, у Бюлетені № 3 Інформаційного відділу Політуправління Наркомату з військових справ УСРР повідомлялося, що 15-й полк, який до цього входив до складу 2-ї окремої бригади, політично нездоровий. Командний склад і політкоми не відповідають займаним посадам, спостерігаються пияцтво та мародерство [10, 9]. А в телеграмі від 25 березня 1919 р. Н. Григор'єв доводив до відома Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, що ця бойова одиниця перетворилася на банду, вийшла з підкорення командному складу, тому погрожував розстріляти полк із залученням бронеавтомобілів [12, 31].

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка, де взяли в полон близько 2500 осіб, а 29 березня – м. Очаків. Переслідуючи відступаючих, кіннота Н. Григор'єва захопила в полон французький штаб. 31 березня 1919 р. григор'євцям удалося завдати остаточного удару по антантівцям. Останні знову зазнали значних людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів були вбиті та поранені [3, 70]. Проте й втрати повстанців були значними, війська потребували перепочинку й поповнення.

Наприкінці березня 1919 р. Н. Григор'єв надіслав ультиматум сконцентрованим в Одесі антантівсько-білогвардійським силам. В Одесі, незважаючи на панічні настрої, що циркулювали містом і посилювалися, йшла інтенсивна робота щодо зміцнення оборонного потенціалу міста: був усунутий від виконання обов'язків військовий губернатор генерал О. Гришин-Алмазов, який виїхав до генерала А. Денікіна, реорганізовувалися добровольчі частини, прибували підкріплення [3, 71–72].

Несподівано 1 квітня 1919 р. по Одесі поширилися чутки про те, що союзники залишають місто. І справді, 2 квітня командувач об'єднаних сил антантівців і білогвардійців генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію підпорядкованих йому військ з Одеси. А вже наступного дня Н. Григор'єв телеграмою запросив командувача Українського фронту В. Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси [3, 73].

6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком військових справ УСРР М. Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси [17, 56]. Для участі в параді отаман Н. Григор'єв прибув у спеціальному потязі. Один із очевидців тієї події змальовував вступ отамана до Одеси виключно як тріумфальний, коли міські жителі вдячно цілували руки Н. Григор'єву, що проїжджав в автомобілі [2, 208].

Із захопленням Одеси 1-ю Задніпровською бригадою фактично збіглося взяття Маріуполя підрозділами іншого українського повстанського ватажка – Н. Махна.

Природно, що Одеська операція за значенням та перспективами, які вона відкривала, переважала захоплення Маріуполя, але не настільки, щоб проігнорувати цю подію. 9 квітня 1919 р. Голова РНК УСРР Х. Раковський у телеграмі

на ім'я В. Антонова-Овсієнка висловив прохання передати всім бійцям частин Червоної армії, що брали участь у визволенні Одеси, палкі привітання від імені українського радянського уряду. Наприкінці телеграми він пропонував нагородити військові частини та командирів, які зробили особливо вагомий внесок, а також керівників Одеської операції та тих, хто відзначився під Маріуполем.

Крім того, поблизу с. Березівка саме Григор'євці відбили у французів кілька легких танків «Рено» та відправили трофеї до Москви. Через рік за цими зразками були створені два перших радянських танки, що поклали початок вітчизняному танкобудуванню. Перші танки мали назви: «Борець за свободу тов. Ленін» і «Борець за свободу тов. Троцький» [4].

Можливо, на пропозицію командувач групи військ одеського напрямку М. Худяков і командувач групи військ харківського напрямку А. Скачко представили Н. Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного Прапора. Командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося. Причиною цього могло стати те, що стосунки отамана Н. Григор'єва з вищими радянськими військовими інстанціями від самого початку співпраці склалися досить непросто. 2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напрямку звинуватила отамана та комбрига в безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що коли він отримував відмови в задоволенні своїх вимог, то погрожував, а іноді і здійснював самозахоплення [16, 139].

Утім, у здійсненні таких злочинів Н. Григор'єв був не один. Найімовірніше, у справу втрутилися вищі партійні інстанції комуністів. Отже, Н. Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський 12 квітня 1919 р. намагався з'ясувати причини цього у вищого військового командування [12, 25]. На жаль, нам не відомо, яку конкретно відповідь на своє запитання він отримав.

Певною мірою пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р., адресований командувачу та членам Реввійськради Українського фронту В. Антонову-Овсієнку, А. Бубнову, С. Щаденку, у якому, зокрема, йшлося про ненадійність як самого Н. Григор'єва, так і його командного складу й пропонувалося максимально швидко ліквідувати отамана [3, 116].

Саме на цей момент припало й намагання українського радянського уряду, який, імовірніше, перебував у стані ейфорії від військових успіхів, прискорити процеси соціалізації землевласності та землеробства. Зокрема, III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові, що відбувався 6–10 березня 1919 р., проголосив республіку озброєним табором, заборонивши проведення мітингів і зборів без дозволу місцевої військової влади. Переважною більшістю голосів депутатів-комуністів з'їзд схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» [11, 3 зв.].

28 березня 1919 р. газета «Красная Армия» у третьому номері опублікувала коментарі до нового земельного закону, у якому стверджувалося, що в межах

УСРР уся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом [7]. Це означало конфіскацію землі не лише в поміщиків, фабрикантів і монастирів, а й в усіх приватних власників без винятку [14, 73]. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та сподівань одержати поміщицьку землю, а натомисть повинні були працювати в колгоспах і комунах.

Сільське населення не поділяло оптимізму уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва». У сільській місцевості активізувалася діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо лівих есерів і анархістів. Їхня агітація знаходила в населення розуміння та підтримку.

31 березня 1919 р. в Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами – прибічниками соціалізації землі та комуністами. Її результатом стало ухвалення лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання нового складу виконкому майже цілковито з лівих есерів. Проте комуністи спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою НК зовсім розігнали виконком [3, 90–91].

Кінець березня – початок квітня 1919 р. поклав початок сподіванням керівників радянського уряду України та КП(б)У, пов'язаним із низкою військових перемог і змінами, що сталися на міжнародній арені, зокрема з проголошенням радянської влади в Угорщині.

Здавалося, що світова комуністична революція, на яку покладали надії в попередні роки, фактично стала доконаним фактом. У своїй праці «Записки про громадянську війну» В. Антонов-Овсієнко стверджував, що саме проголошення радянської влади в Угорщині змусило політичне та військове керівництво України поспішати: зразу ж після взяття Одеси 5 квітня 1919 р. всі організаційні сили було переорієнтовано на організацію військового походу на допомогу радянській Угорщині. Уже 6 квітня була подана записка, розроблена колишнім саперним офіцером Малаховським, яка в загальних рисах слугувала планом військового вторгнення на територію Румунії для пробиття коридору до Угорщини. На основі цієї записки В. Антонов-Овсієнко розробив проект оперативного наказу для 3-ї армії [1, 31–33].

Заклик: «Хай живе світова революція» наповнювався конкретним змістом. В. Антонов-Овсієнко, виступаючи на святковому засіданні Всеукраїнського ЦВК, яке відбувалося 7 квітня 1919 р., переконував слухачів у тому, що «революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається на інші країни, цей рух буде ще більш міцніти з просуванням нашої Червоної армії. У Києві ми стоїмо в коридорі, який веде в Європу» [6].

Близько 15 квітня 1919 р. закінчилися бої біля Одеси, під час яких Григор'євці розгромили окремі антантівські та білогвардійські підрозділи, а також великий загін петлюрівської орієнтації на чолі з отаманом Козубським. 1-шу Задніпровську бригаду Н. Григор'єва було переформовано в 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї української радянської армії. Сам отаман Н. Григор'єв дістав наказ командувача Укрфронту В. Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром

мали надіслати особливе призначення. Але Н. Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщині на відпочинок і переформування.

Саме в цей час взаємини колишніх повстанців-григор'євців із представниками місцевих органів радянської влади погіршувалися з кожним днем. До Києва повсякчас надходили скарги на порушення «революційної законності» частин Н. Григор'єва. Зокрема, 16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлизаветграда про прибуття загону григор'євців, більшість із бійців якого виявляли антисемітські настрої [3, 101]. 17 квітня 1919 р. на станціях Волинська та Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону й розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм опір. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський телеграмою наказав отаману навести лад у підпорядкованих йому військах, насамперед у тих, що розташовувалися в Єлизаветграді [15, 41]. У зв'язку з цим, за свідченням Ю. Тютюнника, сам отаман після виїзду з Єлизаветграда дав волю антисемітській пропаганді [8, 43–44].

Коли основна маса військ на чолі із самим отаманом Н. Григор'євим прибула до Олександрії, то значну частину трофейного майна григор'євці роздали місцевому населенню. Авторитет і популярність Н. Григор'єва на батьківщині почали стрімко зростати.

Отже, ми можемо дійти висновку, що захоплення Півдня України більшовицькими військами було здійснено завдяки переважно повстанським військовим формуванням. Унаслідок тривалої участі в бойових діях та незадовільного тилового забезпечення всередині частин почалися процеси втрати керування. Зацікавлене проблемами реалізації плану вторгнення в Європу на допомогу Угорській радянській республіці вище військове та політичне керівництво УСРР не помічало процесів, які відбувалися в тилу та у військах. Невдоволення заходами щодо прискорення соціалізації, зокрема у питаннях земельних відносин, перекидалося й у відведені на відпочинок підрозділи отамана Н. Григор'єва.

До того ж, на Херсонщині почалося виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продовольчі загони, які безцеремонно та жорстоко ставилися до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю здаваних продуктів до куркуля [3, 88]. До Н. Григор'єва та його найближчого оточення стали все частіше доходити скарги людей, які разом із ним ризикували власним життям. Стало все більш зрозуміло, що комуністична влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. В 4-х тт. / В. Антонов-Овсєенко. – М.-Л.: Госвоениздат, 1924–1933. – Т. 3. – С. 31–33.
2. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. Сборник статей об интервенции Антанты на Украине 1918–1919 гг. / Под ред. Шлихтера А.Г. – Харьков: ГосиздатУкраины, 1925. – 433 с. – С. 208.
3. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с. – С. 68.
4. Участие Одессы в мировой революции. – Режим доступу: <http://odesskiy.com/chistofakti-iz-zhizni-i-istorii/uchastie-odessy-v-mirovoj-revoljutsii.html>. – Назва з екрана.
5. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Вторая война большевиков против УНР (декабрь 1918 – октябрь 1919). – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/06.html. – Назва з екрана.
7. «Красная Армия». – 1919. – 28 марта.
8. Тютюнник Ю. Автобіографія // Зархів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1998. – № 1/2. – С. 43–44.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31.
10. Там само. – Спр. 86. – Арк. 9.
11. Там само. – Ф. 1122. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3 зв.
12. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 25.
13. Там само. – Спр. 234. – Арк. 28–36.
14. Там само. – Спр. 18. – Арк. 73.
15. Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 41.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 139.
17. Там само. – Ф. 57. – Оп. – 2. – Спр. 342. – Арк. 56.
18. Там само. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 352. – Арк. 5–23.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических

сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© Andrei LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*